

УДК 02(477)(092)

Євген Склярєнко,
аспірант кафедри
видавничої справи і редагування
Української академії друкарства

Служіння книзі як життєве кредо

У статті висвітлюється внесок у розвиток вітчизняної культури та науки відомого українського книгознавця, бібліотекознавця та бібліографа Юрія Іванова-Меженка, а також його діяльність як першого директора Книжкової палати України, директора Українського наукового інституту книгознавства, аналізується наукова спадщина вченого.

Ключові слова: Юрій Меженко, біографія, бібліографія, бібліотекознавство, "Бібліологічні вісті", Український науковий інститут книгознавства, Головна Книжна Палата.

Нещодавно виповнилось 120 років від дня народження першого директора Головної Книжної Палати Юрія Олексійовича Іванова-Меженка — відомого книгознавця, бібліографа, бібліотекознавця, критика та колекціонера. Постать вченого викликає посилені інтерес у науковців сьогодення. У його непересічній спадщині — інноваційні бібліографічні праці: покажчики, наукові трактати, переклади текстів закордонних бібліографів, а також численні критичні рецензії на статті колег з книгознавчої справи та на художні твори тогочасних письменників. Юрій Іванов-Меженко залишив по собі відчутний слід у розвитку українського бібліотекознавства, тематично різноманітний його доробок є значним внеском у скарбницю української культури. Саме аналіз цієї спадщини науковця та висвітлення досвіду його роботи на посаді директора Головної Книжної палати, Українського наукового інституту книгознавства і є метою пропонованої статті.

Книга відіграла важливу роль у житті Юрія Олексійовича. Любов до неї, яку йому прищепили у сім'ї, згодом вплинула на вибір професії, він навчався на філологічному факультеті Московського університету, де був учнем відомого російського бібліографа і книгознавця М. Лісовського, котрий і сприяв виникненню у майбутнього науковця інтересу до книгознавства і бібліотекознавства. Саме книзі та її авторам присвячені перші публікації молодого науковця — це рецензії на книги Максима Рильського, Павла Тичини, Дмитра Загула, Якова Савченка, які з'явилися в українській періодиці під псевдонімом "Юрій Меженко".

Вир революційних подій закинув його в Україну — спочатку в Чернігів, місто його дитинства і юності, потім — у Київ, столицю Української держави, яка з'явилась на політичній карті Європи. Місце роботи Юрія Іванова-Меженка було тісно пов'язане з книгою — Архівно-бібліотечне управління Міністерства народної освіти УНР — установа, що стояла біля витоків створення української державної бібліографії. У червні 1918 року бібліотечна секція Архівно-бібліотечного управління розпочала активну підготовку до I Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів, основні завдання якого сформулював Юрій Іванов-Меженко: об'єднання "культурних сил", які працюють у бібліотечній сфері; впровадження єдиної системи упорядкування бібліотек; планомірна організація мережі бібліотек в Україні за рахунок коштів Міністерства народної освіти; заснування спілки бібліотекарів, Товариства бібліотекознавства, бібліотекознавчого журналу, які увійшли до програми Всеукраїнського з'їзду бібліотека-

рів. Був у ній і пункт про утворення Національної бібліотеки і Книжної Палати, тобто тих установ, які молодий науковець очолив згодом.

Саме Архівно-бібліотечне управління виконувало обов'язки Книжної палати до її створення, а його співробітника Юрія Іванова-Меженка й було призначено завідувачем справами з організації Головної Книжної Палати. Для забезпечення роботи книжної інституції Юрій Олексійович розробив основу її функціонування, підготував штатний розпис і кошторис майбутньої установи, яка згідно із законом, ухваленим Радою Народних Міністрів Української Народної Республіки, здійснювала реєстрацію усієї друкованої продукції, що виходила в Україні, науково систематизувала її, проводила обмін книгами з іншими книжковими інституціями.

Відповідно до напрямів роботи новоутвореної книжкової установи у ній діяли відділи: реєстрації та "Книжної літописі", "Книжний фонд", "Український бібліографічний інститут" та Бібліотечне управління (реорганізоване Архівно-бібліотечне управління, приєднане до Головної Книжної Палати після її утворення). Відділ реєстрації займався, власне, реєстрацією або ж, як тоді говорили, "біжучою реєстрацією" видань, що виходили в Україні. А в часи визвольних змагань спостерігався справжній бум національного видання. Так, лише у 1918 році вийшло 1600 найменувань книг, у Києві друкувалось 40 періодичних видань, свою продукцію пропонували 50 видавництв, працювало 130 друкарень. У провінції їхня кількість збільшилась до 280, а періодичних видань — до 45 назв. Осць цей потік і намагались відобразити співробітники відділу в "Книжній літописі", прообразі сучасного "Літопису книг", стикаючись при цьому з величезними труднощами. Причина — воєнні події в Україні, що ускладнювали доставляння матеріалів в Головну Книжну Палату.

У міру своїх можливостей її Рада, до складу якої входив і Юрій Іванов-Меженко, намагалась вирішити цю проблему. На другому її засіданні (24 березня 1919 року), на якому аналізувалась робота відділу реєстрації та "Книжної літописі", було прийняте рішення про організацію апарату контролю над друкуванням, який має слідкувати за своєчасним надсиланням у Книжну Палату всієї друкованої продукції. На цьому ж засіданні вперше було порушено питання про організацію місцевих відділень Головної Книжної Палати, що, на думку членів Ради, мало покращити доставляння обов'язкових видань у палату. До цієї розмови вони повернулись на п'ятому засіданні, зокрема було заслухано звіт Юрія Іванова-Меженка. Він наголосив на необхідності утво-

рення в кожному губернському місті відділів Головної Книжної Палати, які повинні мати "всі ті частини, з яких складається Головна Книжна Палата". Юрій Олексійович вважав: "Не треба, щоб ці відділи мали книжний фонд — достатньо, коли вони будуть фондами матеріалів для Головної Книжної Палати".

Цю думку розділяли не всі присутні на засіданні члени Ради. Так, Дмитро Багалій був переконаний, що передбачувана Юрієм Івановим-Меженком організація "була би цілком зручною при нормальному стані життя, але в наші часи, коли зносини центру з місцями так затруднені, необхідно надати місцевим відділам більше значіння... більш автономії... Нехай відділи самі ведуть реєстрацію книжок у межах губернії та складають місцеву бібліографію... Наслідки праці місцевих відділів Головна Книжна Палата буде зводити, доповнювати, давати їм редакцію".

Проект про утворення місцевих книжних палат (з доповіддю виступив Юрій Іванов-Меженко) Рада розглянула на шостому засіданні, доручивши "Ю. О. Іванову-Меженкові і Ю. Г. Ковалевському переробити проект організації місцевих Книжних Палат та скласти проект об'їзника (*об'їзник — загальний розпорядчий адміністративний акт у системі законодавства УСРР 1919—1937. Видався наркоматами, прирівняними до них центральними і місцевими органами державної влади — автор*) до місцевих виконкомів в справі об'єднання праці існуючих місцевих бібліографічних інституцій з діяльністю Головної Книжної Палати".

15 травня 1919 року на сьомому засіданні Ради Головної Книжної Палати, прийнявши до відома пропозиції та доповнення, проект організації місцевих книжних палат було затверджено. Філії та книжкові відділи, які уже існували, приміром, у Чернігові (а до кінця 1919 року вони працювали у Вінниці, Кам'янець-Подільському, Катеринославі), будували свою роботу згідно з ухваленим Радою рішенням — збирати і надсилати обов'язкові примірники усіх друкованих видань, які виходили на території губернії, до Головної Книжної Палати, яка реєструвала їх на картках.

Якнайкраще використання та зберігання друкованої продукції, створення Книжкових фондів видань, які залишались без власників і яким загрожувало знищення, складання єдиного центрального каталогу усіх найбільших бібліотек України — такими були пріоритетні завдання Головної Книжної Палати, зокрема одного з її відділів — "Книжковий фонд", який згодом було перейменовано на відділ каталогів. Про досвід роботи у цьому напрямі очолюваної ним установи Юрій Олексійович розповів у журнальній публікації "Українська книжка часу великої революції" (Життя і революція. — 1927, № 10—11). Прикметно те, що ця проблема було порушено уже на першому засіданні Ради Головної Книжної Палати. Юрій Іванов-Меженко, ще перебуваючи у статусі завідувача справами з утворення Головної Книжної Палати (затвердження Юрія Олексійовича головою установи було другим питанням) виступив з доповіддю, в якій зазначав, що ще на стадії організації ця книжкова інституція почала збирання матеріалів з реєстрації приватних та громадських книгозбірень, видавання охоронних листів приватним особам. Потім це право перейшло до Секції Позашкільної освіти Міністерства освіти, за згодою з цією секцією питання "взагалі вирішується комісією, в склад котрої входить представник від Головної Книжної Палати, при чому реєстровані бібліотеки та окремі книжки академічного змісту передаються до Головної Книжної Палати", зазначав Юрій Олексійович.

На необхідності закладення бібліотечних центрів в Україні йшлося у заяві, оприлюдненій на цьому самому засіданні головою бібліотечного управління Головної Книжної Палати Н. Могилянською. Д. Багалій, який підтримав її,

заявив, що "дуже пекуча справа, бо зараз на Київщині та Полтавщині залишилися дуже цінні бібліотеки без жодного захисту (в Яготині — архив та бібліотека Рєпніних¹, в Хощаках — бібліотека Кістяківських²). Для захисту бібліотек треба опертись на владу, треба знати, де що робиться в цієї справи, та входити в зносини зі всіма інституціями, котрі дбають про книжку та приймають участь в розподіленню книжок, які реєструються владою".

Обговорення порушеної Н. Могилянською проблеми було продовжене у ході наступного засідання Ради, де з доповіддю виступив завідувач книжковим фондом М. Чирков, наголосивши, що головне завдання фонду каталогу "всіх урядових та громадських бібліотек було з початку відсунуте обставинами часу — необхідністю захисту бібліотек, котрим загрожує небезпека. Захист той було дуже трудно здійснити... наказ Комісара Мазуренка № 30 про обов'язкову передачу Головній Книжній Палаті всіх бібліотек, котрі залишилися без хазяїн, був надрукований лише в "Червоному прапорі". Іншими словами, його не довели до організації, причетних до його виконання.

Обсяг робіт із виявлення залишених бібліотек був дуже значний, а у відділі не вистачало фахівців. А наявні, при виконанні покладених на них обов'язків, стикалися з низкою інших перешкод, названих доповідачем. Так, у районі Липок майже всі будинки (а в них, як правило, раніше проживали дуже заможні кияни) були заселені військовими. Ті ж все майно в будинках вважали своєю власністю і не дозволили узяти книги. У будинку по вулиці Великій Підвальній, де розміщувалась цінна бібліотека барона Штейнгеля, працювала Надзвичайна комісія, й доступу туди не було. "Наслідком таких обставин було те, що Книжковий фонд... одержав лише бібліотеку Дембо-Чайковської з будинку Терещенко на Бібіковському бульварі та бібліотеку Щербакова", — змушений був констатувати доповідач.

Юрій Іванов-Меженко назвав й іншу не менш актуальну причину: "Більш всього гальмує працю не брак методології, а брак грошових засобів, як би Книжна Палата мала гроші в свій час вона б одержала і бібліотеку Штейнгеля й інші: тепер в музеї коло 15.000 книжок, котрі Книжна Палата могла б одержати і можливо було би знайти серед них цінні видання, але нема грошей, щоб взятися за цю працю". Брак коштів і працівників — ці проблеми не втратили для нашої установи своєї актуальності й сьогодні.

Охорону книг, контроль за роботою бібліотек, підтримання зв'язків із сільськими книгозбірнями, надання допомоги їм здійснювало бібліотечне управління. Воно ж збирало статистичні дані про стан бібліотек, виробляло єдиний план організації мережі тих, що були засновані на державні кошти, і постачання їм книг. А наскільки актуальними були ці проблеми, свідчить той факт, що вони розглядалися на шести із десяти засідань Ради Головної Книжної Палати.

При Бібліотечному управлінні працювали курси з бібліотекознавства. Доречно зазначити, що Юрій Іванов-Меженко очолював Комітет з утворення цих курсів, розробив програму навчання на них, якою передбачалось вивчення як загально-теоретичних, так і практичних дисциплін, у тому числі таких: бібліографія українського письменства; українська історіографія з бібліографічного погляду; історія книги взагалі і зокрема в Україні; техніка видання книги; бібліо-

¹ Рєпніни — давній князівський рід, що походить від князя Чернігівських.

² Родина Кістяківських — численна плеяда талановитих учених у різних галузях знань.

графія (каталогізація та класифікація); загальне бібліотекознавство (історія форми і характеру бібліотек); техніка бібліотечної роботи і практичні заняття (помешкання, умеблювання, техніка видавання, адміністративні питання); знайомство з роботою видавництва. На додаткових заняттях фахівці аналізували роботу вітчизняних і зарубіжних бібліотек та ознайомили слухачів з основами архівно- та музеєзнавства. Лекції для них читав сам Юрій Олексійович (техніка бібліотечної справи і практичні заняття) і запрошений ним Микола Зеров, професор літератури в Київському університеті, котрий у час визвольних змагань редагував бібліографічний журнал "Книгар".

У полі зору керівника Головної Книжної Палати були й проблеми, з якими стикався Бібліографічний інститут, основним завданням якого було складання і видання "Української бібліографії" за матеріалами друкованої продукції з усієї території України від початку виникнення друку, а згодом бібліографування всього, що було надруковано про Україну російською та українською мовами. Зі становленням Головної Книжної Палати відбувалося становлення й Меженка-бібліографа. Юрій Олексійович на засіданні Ради Головної Книжної Палати, де обговорювалась доповідь завідувача Бібліографічним інститутом Юрія Ковалевського, визначив характер і тему видань Книжної Палати: "Книжні літописі" — як видання, котре виходить щомісяця та дає короткі відомості про всі нові книжки з одного боку, та бібліографічних видань Бібліографічного інституту, котрі виходять не так часто та подають систематичні бібліологічні відомості". Саме рішення засідання Ради: "Негайно приступити до складання Української бібліографії за роки 1919, 1918, 1917", визначило діяльність Бібліографічного інституту зокрема й Головної Книжної Палати загалом.

Попри труднощі з надсиланням української друкованої продукції, співробітники палати збирали і бібліографували видавничу продукцію, яка виходила на території щойно утвореної країни, видавали "Періодичні видання за 1919 рік", надруковані як покажчик до часопису "Книжний вісник" (1919), окремим виданням — роботу Ю. Ковалевського "Бібліографія та Український Бібліографічний Інститут" (Книгар. — 1919. — М. 2), склали окремі інструкції для опису друкованих видань. Детальніше доцільно зупинитись на підготовці Головною Книжною Палатою до друку "Міжнародної десятичної бібліографічної класифікації". Її автор Юрій Іванов-Меженко у передмові до видання писав: "На жаль, лише під час друкування книжки нам пощастило дістати першотвір "Керівництво до міжнародного бібліотечного репертуару" (Manuel du repertoire bibliographique, 1907), тому ми примушені були користатись працями Б. С. Боднарського, завдяки чому в книзі є неточності і прикрі пропуски". Одразу після виходу скорочених таблиць науковець розпочав підготовчу роботу до перекладу повного варіанта таблиць УДК, а палата готувала до друку низку бібліографічних видань, у тому числі й галузевих покажчиків. Планувалось видавати "Вісник Головної Книжної Палати".

На жаль, реалізувати намічене перешкодило захоплення України та її столиці денікінцями наприкінці серпня 1919 року. Білогвардійська влада намагалась покінчити з будь-якими проявами української культури, зупинити її відродження. Цілком зрозуміло, що Головну Книжну Палату було ліквідовано (5 листопада). Юрію Іванову-Меженку та його колегам довелося працювати в умовах підпілля. Кілька співробітників-ентузіастів, ризикуючи власним життям, ходили по друкарнях і, якщо дозволяли обставини, відбирали документи.

Із поверненням у Київ радянської влади, Головна Книжна Палата відновила роботу. Однак через низку причин вона втратила значення всеукраїнського бібліографічно-

го центру. Головною з-поміж них стало перенесення столиці республіки до Харкова, де відповідно до Постанови Ради Народних Комісарів від 27 червня 1922 року було організовано Українську книжкову палату при Державному видавництві УСРР, а Головна Книжна Палата в Києві була реорганізована в Київський крайовий бібліографічний відділ, на базі якого у 1922 році з ініціативи Юрія Іванова-Меженка було створено Український науковий інститут книгознавства (УНІК), який Юрій Олексійович очолював до 1931 року. Упродовж 1923—1931 років він виконував й обов'язки редактора журналу "Бібліологічні вісті" та редагував "Науково-популярну бібліотеку книгознавства". У науковій діяльності вченого відкрилась нова сторінка. Першими співробітниками очолюваної ним книжкової інституції стали його колеги й однодумці по роботі у Головній Книжній Палаті та Всенародній бібліотеці, головою Ради бібліотекарів якої працював Юрій Олексійович. То ж вони продовжували розроблення наукових тем, пов'язаних з книгознавством, бібліотекознавством та бібліографознавством, час бурхливого розвитку яких збігся з початковим етапом роботи УНІК, і у цьому процесі значну роль відіграла саме ця книжкова інституція. Пріоритетними напрямками її діяльності були дослідження в галузі історії української книги та періодики. І що найголовніше — характерною рисою цих досліджень УНІК було вивчення книги в комплексі як об'єкта книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства. Саме Українським науковим інститутом книгознавства було проведене перше у Радянському Союзі обстеження бібліотек, у ході якого вивчались читацькі інтереси, форми роботи з читачами, загальні відомості про бібліотеки — їхні типи, склад фондів, штати, умови роботи, бюджет. На основі зібраного величезного масиву фактичного матеріалу було видано збірник "Праці Кабінету вивчення книги й читача", частина з наведених у ньому рекомендацій актуальна й нині.

Не втратили свого значення й розроблення УНІК щодо проблем теорії та практики створення "Українського бібліографічного репертуару", а також досвід практичної діяльності в бібліографічній роботі. А про їхню злободенність у двадцятих роках, коли українська бібліографічна наука відчувала брак теоретичних напрацювань, годі й говорити. Юрій Іванов-Меженко одним із перших почав розробляти термінологічні питання вітчизняної бібліографії. Для прикладу наведемо його працю "Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи", в якій автор почав виділяти бібліографію із системи книгознавчих дисциплін. Створення всеукраїнського репертуару науковець відносив до першочергових завдань вітчизняної бібліографії. Уже сам перелік праць Юрія Іванова-Меженка у період його керівництва Українським науковим інститутом книгознавства та редагування "Бібліологічних вістей" дає змогу скласти уявлення про наукові проблеми, над якими він працював. Ось деякі з них: "Про один з бібліологічних фронтів" (Бібліологічні вісті. — 1923. — № 3), "Від Українського наукового інституту книгознавства" (Бібліологічні вісті. — 1924. — № 1—3), "Підсумки і перспективи в українській бібліологічній роботі" (Бібліологічні вісті. — 1928. — № 1—2), "Перспективи розвитку великих наукових бібліотек України" (Бібліологічні вісті. — 1926. — № 2), "Актуальні питання української бібліографії" (Життя і революція. — 1927. — № 9), "Український науково-дослідний інститут книгознавства" (Шлях освіти. — 1927. — № 10), "Матеріали до реформи бібліотечної справи на Україні" (Бібліотечні вісті. — 1928. — № 1), "Нотатки до "Нотаток": [Про методологію книгознавства: з приводу ст. М. Годкевича "На медологічному роз-

доріжжі // Критика. — 1929. — № 9] (Критика. — 1930. — № 2), "Питання про виявлення динаміки літературного процесу бібліографічним методом" (Бібліологічні вісті. — 1930. — № 2).

У тридцять роки процеси українського національного відродження згортались, розпочалось масове "полювання на відьом". Торкнулося воно й Українського наукового інституту книгознавства. Першими під жорна репресивної машини у 1929 році потрапили: С. Єфремов, який два роки був головою бібліологічної комісії УНІК, П. Балицький, член комісії історії книги, видавець та історик української книги, Я. Штенко, бібліограф, відповідальний секретар "Бібліологічних вістей", один з організаторів Українського бібліологічного товариства, яких звинувачували у причетності до міфічної Спілки визволення України (1929), а у наступні роки — М. Іванченко, бібліограф, учений секретар УНІК, Й. Залевський, співробітник "Кабінету вивчення читача і книги", аспірант, згодом науковий співробітник, М. Макаренко, професор, голова комісії мистецтва книги УНІК, А. Артюхова-Іванова, член комісії книги, автор статей у "Бібліографічних вістях" та інші. Серед репресованих був й аспірант, секретар "Кабінету вивчення читача і книги", керівник Харківської філії УНІК, один з тих, хто намагався закласти наукові підвалини під "меженківщину"; цей термін з'явився у ході розгрому меженківського УНІК, у чому зіграла свою негативну роль стаття цього автора "Класова боротьба на книгознавчо-бібліографічному фронті", надрукована в журналі "Критика".

Український науковий інститут книгознавства та "Бібліологічні вісті", образно кажучи, можна віднести до знищеного українського Відродження. Юрія Іванова-Меженка, одного з активних втілювачів цього Відродження, врятував виїзд до Ленінграда, де вчений працював у консультативно-бібліографічному відділі публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна. У 1945 році Юрій Олексійович повернувся у Київ, був призначений директором Бібліотеки Академії наук УРСР. Однак через три роки змушений був повернутись у Ленінград. Сповідувані ідеї та задуми Юрію Олексійовичу не вдалося здійснити і під час другого етапу роботи над репертуаром української книги. Більше до цієї роботи він не повертався. Третій етап його "київської діяльності" пов'язаний з редакцією Української Радянської Енциклопедії, працювати куди, враховуючи високий професіоналізм, великий досвід наукової роботи та ерудицію вченого, його запросив головний редактор УРЕ Микола Бажан. У цьому виданні знайшлося місце і для підготованих Юрієм Івановим-Меженком статей, і для розповіді про нього і Централь-

ну наукову бібліотеку України (нині — Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського), яку Юрій Олексійович певний час очолював.

Дослідження діяльності Юрія Іванова-Меженка, проведеної ним у Головній Книжній Палаті та Українському науковому інституті книгознавства, а також його роботи як редактора "Бібліологічних вістей" ще чекало свого часу... Активна робота у цьому напрямі розпочалась у часи перебування та становлення Української держави.

Список використаної літератури

1. Ковальчук Г. У. Історики і дослідники української книги / Галина Ковальчук // Вісник Книжкової палати. — 2003. — № 4. — С. 43—47.
2. Королевич Н. Ф. Українські бібліографи ХХ століття / Н. Ф. Королевич. — К. : Кн. палата України, 1998 р. — 328 с.
3. Меженко Юрій Олексійович // Українська радянська енциклопедія : [в 11 т.] / голов. редкол. : М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. — К., [1962]. — Т. 9. — С. 23—24.
4. Сенченко М. І. Книжкова палата України. Історія і сьогодення / М. І. Сенченко. — К. : Кн. палата України, 2004. — 164 с.
5. Сенченко М. І. Універсальна десяткова класифікація в Україні / М. І. Сенченко // Універсальна десяткова класифікація (УДК) : у 2 кн. Кн. 1. Таблиці : пер. з англ. / підгот.: М. Й. Ахвердова [та ін.]. ; Кн. палата України. — К., 2000. — С. 7—8.
6. Сенченко Н. М. Книжкова палата України. Становлення державної бібліографії / Н. М. Сенченко. — К. : Кн. палата України, 1999. — 116 с.
7. Стрішенець Н. В. Бібліографічна спадщина Юрія Олексійовича Меженка / Н. В. Стрішенець ; [під ред. О. Онищенко] ; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. — К. : НБУВ, 1997. — 144 с.

В статтє освещается вклад в развитие отечественной культуры и науки известного украинского книговеда, библиотековеда и библиографа Юрия Иванова-Меженко, а также его деятельность как первого директора Книжной палаты Украины, директора Украинского научного института книговедения, анализируется научное наследие ученого.

This article is dedicated to a contribution to the national culture and science life of outstanding bibliologist and bibliographer Iurii Ivanov-Mezhenko. Iurii Ivanov-Mezhenko's work as first principal of Book chamber of Ukraine and Ukrainian scientific institute of bibliography is illuminated, a creative heritage of this scientist is analyzed.

Надійшла в редакцію 31 травня 2012 року